

ДАНИЈЕЛА Т. ТЕШИЋ РАДОВАНОВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

СВЕТИЉКА КАО СИМБОЛ У ТЕОЛОГИЈИ И ИКОНОЛОГИЈИ СВЕТЛОСТИ НА ПРОСТОРУ МЕДИТЕРАНА

САЖЕТАК. У религиозном искуству човека ватра и светло представљају архетипске симболе. Као најнематеријалнија од свих појава, светлост се од давнина доводи у везу са појављивањем светог, материјализацијом божанског присуства. Временом се симболизам ватре и светла преноси и на предмете који су коришћени за осветљење. У раду се разматрају различити аспекти теологије светла у религиозној пракси Медитерана, као и симболична и култна улога светиљке у јавном и приватном култу, од праисторије до појаве монотеизма.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: светлост; ватра; соларни култ; епифанија; светиљка; иконологија.

Феномени светлости и ватре заузимају важно место у историји религиозне културе (Завгородний, 2011, стр. 134). У већини духовних традиција, светлост је једна од кључних реалности духовног доживљаја. Необичне светлосне појаве тумаче се као манифестације посебне светлости, која не припада природном извору (Bille & Sørensen 2007, стр. 264-265; Хоружий, 2011, стр. 29). Овако доживљена светлост постаје важан елемент различитих

¹ d.tesic@yahoo.com

Рад је примљен 25. маја 2018, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 21. јуна 2018.

хијерофанија/епифанија у којима се свето манифестује као нешто потпуно различито од профаног и природног света у коме човек обитава (Елијаде, 2003, стр. 68–69).

Свест да постоји део дана обасјан светлошћу, као и ноћ, када светлост нестаје, да би се поново вратила с јутром, створили су веома рано код људи осећај да је порекло светлости од божанских сила, док је ноћ посвећена тамној страни, боговима и демонима подземља, који се често називају мрачним силама. Потреба да се ноћ осветли настала је тако из два разлога: с једне стране, ту су практичне потребе да се дневне активности продуже или обављају и кад нема сунчеве светлости, док је на другој страни ритуална улога светла, где оно постаје заштита од злих сила, супституција божанског присуства.² Богови паганских религија настањени су на небу, домену блиставе светлости, док су светлосне еманације – муња, ватра, дуга уобичајени атрибути небеских сила.³ Ватра огњишта, светлост свеће, бакље и светиљке, постају земаљски одједи ове небеске светлости, симболи божанског присуства, али и самог бога. Светлост је архетипски појам, најнематеријалнија од свих материјалних појава. На основу аналогичности са племенима која су остала на ловачко-сакупљачком стадијуму, може се претпоставити да су ватра и светлост имале средишње место у миту и култу палеолитских људи (Лома, 2008, стр. 264; Forbes, 1966, стр. 2).

Припитомљавање ватре, од тренутка када је човек овладао чувањем, а потом и производњом ватре, један је од кључних моментата људске еволуције.⁴ Манипулација ватром значајно је унапредила живот прачовека, утичући на биолошки напредак врсте, као и на усложњавање социјалних веза у првобитним људским заједницама и почетак религиозне активности, чији фокус постаје огњиште (Beaune, 2003, стр. 13–14). А. Лома (2008) сматра да је тренутак кад је човек посегнуо за контролом ватре означио прелазак из

² В. Чајкановић у књизи *Сћара српска религија и митологија* говори о остацима индоевропске култне праксе у српским обичајима, о магијском и апотропејском значају ватре, свећа и буктиња, издвојивши посебно култне радње око огњишта. Ватра огњишта центар је домаћег култа у коме обитавају душе предака, а даривање и чарање ватре је обнављање, појачавање елемента, односно жртва душама предака (Чајкановић, 1994, стр. 138).

³ Већ у Хомеровим еповима, али и у старијој индоевропској и медитеранској традицији појаву божанства прати светлост. Тако у Илијади Зевс кажњава муњом, а појава богиње Атене наглашена је дугом. У Одисеји, Атина са појављује са златном лампом, која сија неземаљском светлошћу (Constantini-duc, 2010, стр. 92–96).

времена непрестане борбе за преживљавањем у „очовечено“ време. Ватра је дала могућност за термичку обраду хране, а осветљено станиште пружало је сигурнију одбрану од грабљивица. У новим условима човек је освојио време за слободну менталну активност и друштвени живот, па управо у овим околностима треба тражити зачетке религије и митологије (Лома, 2008, стр. 263-264). Култне радње везане за ватру, било да се ради о храњењу ватре на олтару/огњишту или вечном пламену лампе, представљају додирну тачку већине светских религија, а основа тих радњи готово без сумње је везана за праксу чувања ватре нађене у природи.⁵ И сам чин „придављања“ ватре нашао је свој одраз у миту, кроз личности „културних хероја“ који посредују између богова и људи, међу којима је Прометеј најпознатији (Лома, 2008, стр. 264-265; Chrzanowski, 2013, стр. 21). Фаза сакупљања ватре подразумевала је организовано проналажење ватре, њен транспорт кроз простор, а потом и чување у неком одређеном временском периоду, што је изискивало организовану поделу рада (Gowlett, 2016, стр. 3, 17). Када је (око 450 000 година п. н. е.) човек коначно овладао производњом ватре, постепено се губила нужност њеног чувања,⁶ али је далеки одјек праксе остао у култу вечног пламена огњишта/олтара/лампе. Грчка Хестија била је божанство и персонификација огњишта, а њен римски пандан Веста била је једно од најважнијих божанстава државне религије (Срејовић и Цермановић, 1992, стр.

⁴ Човек је једино живо биће које је успело да стави ватру под своју контролу. У почетку вероватно преплашени стихијском природом ватре, временом су људи почели да откривају и могуће бенефите. Од 1 500 000 година пре наше ере повећава се број локалитета са траговима горења, мада је процес припитомљавања ватре прошао више етапа, док човек није коначно овладао њеном производњом око 450 000 године п. н. е. (Gowlett, 2016, стр. 1-2).

⁵ Трагови ове праксе задржали су се и протоиндоевропским именима божанстава ватре, светлости и сунца, која одражавају однос према чувању ватре (у огњишту), те доживљај ватре као активног или пасивног елемента (Иванов, 2013, стр. 20-23).

⁶ Међу најстаријим локалитетима који сведоче о контролисаној употреби ватре су East Turkana и Chesowanja у Кенији, потом Geshar Benot Ya'aqov у Израелу, Zhoukoudian у Кини и др. Око 400 000 године п. н. е. број локалитета на којима се налазе трагови контролисане употребе ватре рапидно се повећава укључујући и појаву алата од кремена, као што је случај на локалитету Beeches Pit у Енглеској (Gowlett, 2016, стр. 4-5). Колико год је откриће запаљивих материја омогућило човеку да произведе ватру, све до модерног доба било је комфорније чувати ватру, него је изнова палити. Сачувана је, рецимо, наредба Карла Великог да се у свакој насељеној кући мора одржавати ватра (Forbes, 1966, стр. 3).

87-88, 478). У зороастризму, иранској дуалистичкој религији чији корени су индоевропски, бог се поштује у виду сунчевог зрака, који у храму персонификује олтар ватре, на коме гори вечни пламен (Лидов, 2011, стр. 8).

Ватра је и у данашње време основа различитих технологија, а све до открића електричне енергије била је једини начин вештачког осветљења. Због тога је феномен светла у прошлим временима нераскидиво повезан са ватром, а обоје схватани као прерогативи божанског, чија су својства магијска и пурификативна (Moullou, 2011, стр. 45). Као најчешћа манифестација религије светлости јавља се соларни култ. Небеска светла, сунце, месец и звезде за човека су од давнина били посредник са сфером божанског, а њихова кретања илустровала су животне циклусе и обезбеђивала ред у космосу (Kramer, 1963, стр. 132; Nagy & Valvanis 1993, стр. 282-284). У сумерском пантеону примат имају богови који управљају најважнијим компонентама космоса – ваздухом, земљом и водом/морем. За њима долазе астрална божанства, међу којима је и бог сунца Уту (касније Шамаш). Уту је приказиван као бог који се сваког дана вози кочијама преко небеског свода, види све што се на земљи дешава и задужен је за људски морал и божанску правду, укључујући и последњи суд (Kramer, 1963, стр. 132). Веома близак главним божанствима је и Нуску, бог светла и ватре, који је заштитник од зла и магије, али и патрон заната и уметности (Hageneuer, 2007, стр. 1).

Премда су на широком простору Медитерана и централне Азије поштовани различити облици религије светлости као апстрактног начела, постепена рационализација и истицање сунца у први план доводе се у везу са Египтом и реформама Аменхотепа IV, Акхенатона. Религиозна револуција која се догодила може се посматрати и као део општих религиозних токова, но Акхенатов култ Сунца био је прва документована монотеистичка религија Сунца (Иванов, 2013, стр. 26-28). Корени соларног култа налазе се у прединастичком периоду и у Старом царству, у времену „кад је Сунце било бог“ као у наслову познате књиге Зенона Косидовског (1992). Ц. Хофмајер сматра да су ведро плаво небо и заслепљујуће сунце најпроминентније манифестације природе у Египту, те није случајно што се сунце појављује као најмоћнија сила већ у раној фази религије (Hoffmeier, 2015, стр. 5). У прединастичком периоду постоји више назива за соларна божанства, што је вероватно у вези са постојањем локалних традиција: Атум, Ра, Кепри. У доцнијој теологији соларна божанства су синкрети-

зована и развија се догма о Атуму-Кеприју, самоствореном творцу који постоји пре свега другог. Након чина самокреације који се дешава у Хелиополису, библијском Ону (1 Мој 41, 45), Атум ствара остале богове који су персонификације природе и потчињени јединственом богу творцу. Међу соларним симболима најпознатији су пирамида и обелиск, али соларну конотацију имају и скарабеј/балегар, кобра (атрибут богиње ватре Тефнут), сфинга и соларни диск (Assmann, 2008, стр. 69; Hoffmeier, 2015, стр. 7-21). У време Новог царства апстрактна представа соларног диска Атона постаје фокус Акхенатанове религиозне револуције и доминантан мотив у фараонској иконографији. Била је то последица фараоновог прекида са старом религијом услед чега је сунце-творац постало једини бог, док су култови других богова, па и њихово постојање, забрањени (Assmann, 2008, стр. 64). Кроз Атона је поштовано физичко сунце, које излази на хоризонту и својим зрацима обезбеђује топлоту, а чија је животодавна сила за све очигледна (Murray, 2004, стр. 38). У химнама Акхенатона, Аменхотепа IV сунце своју благодет излива на цео свет који је створило, на људе различите боје коже, који говоре различитим језицима. Тиме Атонова религија добија космополитски, универзалистички карактер. Ипак, укидање старих веровања и традиционалних начина приказивања богова, те апстрактност новог бога нису били пријемчиви Египћанима (Франк-Каменецки, 1917, стр. 18-19). Акхенатанова религиозна револуција била је кратког даха, већ у време његових непосредних наследника стари култ је обновљен, а Акхенатон је доживео *damnatio memoriae*. Парадоксално, историјска личност Акхенатон/Аменхотеп IV нестаје из колективног/културног памћења регије, али његова реформа се доводи у везу са Мојсијем, чије је постојање историјски непотврђено, док је у културном памћењу и религији Медитерана одиграо пресудну улогу. Стицај околности је одлучио да у XX веку Акхенатон, његова супруга Нефертити и син Тутанкамон (Тутанкатон) буду међу најпопуларнијим ликовима египатске историје, а научно интересовање за његову религиозну реформу у којој су препознате основе монотеизма, учинило је најистраживанијом етапом египатске религиозне историје (Assmann, 2008, стр. 64-65; Hoffmeier, 2015, стр. 1).

Од муње – као атрибута врховног божанства Зевса, преко Хефеста – бога ватре и Хестије – богиње кућног огњишта, до Аполона Феба и Хелиоса, светло и ватра се у грчком свету доводе у везу са божанским манифестацијама. Светло се јавља као важан аспект

Сл. 1. ФАРАОН АКХЕНАТОН У МОЛИТВИ ПРЕД АТОНОМ
(1356–1340. г. п. н. е.; MUSÉE DU CAIRE, КАИРО); PHARAOH AKHENATEN
WORSHIPING THE ATEN (1356–1340 BC; MUSEUM OF CAIRO)

мистичних иницијација, где се изједначава са Аполоном, Дионисом или Хелиосом (Seaford, 2010, стр. 201–203). Иконологија светлости као симбола епифаније, манифестује се кроз хризелефантинске статуе, које су белином слоноваче и сјајем злата евоцирале блиставу појаву богова, пламтећих очију (Constantinidou, 2010, стр. 92–93). Бог сунца, Хелиос, сваког се јутра рађа из Океана, вози своје ватрене кочије преко неба, да би увече заласком у Океан на западу затворио циклус. Хелиос, који је савременик друге генерације олимписких богова, никада није угрозио примат Зевса. Он је божије свевидеће око, коме ништа не промиче. До архајског периода соларни симболи су апстрактни (розета, круг, точак), али

већ од Хомеровог доба сунце добија антропоморфну форму, а потом и стандардну иконографију – дуги хитон кочијаша, узде у руци, квадрига, коњи и соларни диск над главом. Током V века долази до идентификације Хелиоса и Аполона, бог се приказује изразито лепог лица, а соларни диск замењен је зракастом круном, дијадемом (Nagy & Valvanis, 1993, стр. 282-284; Seaford, 2010, стр. 201), чиме је формирана уобичајена грчко-римска иконографија соларног божанства.⁷ Грци су веровали да се на истоку, на месту сунчевог изласка, налази Елисијум, где блажени покојници и хероји уживају вечну светлост. Једно од седам чуда старог света, Колос са Родоса представљао је статуу Хелиоса, која се налазила у храму на Родосу, острву на грчком истоку и најзначајнијем центру култа (Nagy & Valvanis, 1993, стр. 292).

Сл. 2 Грчки бог Хелиос (IV в. п. н. е; PERGAMONMUSEUM, БЕРЛИН; СЛИКА У ЈАВНОЈ УПОТРЕБИ); GREEK GOD HELIOS (4TH CENTURY CENTURY BC; THE PERGAMON-MUSEUM IN BERLIN)

Код Римљана ватра и светло имали су сличну симболику и улогу као код Грка, засновану на заједничким индоевропским основама, модификовану кроз интеракцију са старијим медитеранским традицијама. Симболизам светла и ватре најексплицитније је изражен у култу Весте и Сола. Култ Весте, богиње огњишта и дома био је један од најзначајнијих државних култова, о коме се старао *pontifex maximus* и свештенице државног огњишта, весталске девице. Најстарије култно место био је округли храм у Риму, за који се веровало да га је саградио краљ Нума. У Вестинском храму шест свештеница весталки старало се о богињином култу и вечној ватри на огњишту. По предању, једна весталка увек је остајала поред огњишта, због чега се на представама ли-

⁷ У соларном диску и сјајној зракастој круни налазе се зачеци ореола, који у хришћанској иконографији означава божанско светлост којом зрачи Христ, Богородица и светитељи.

ковне уметности приказује само пет свештеница. Као чувари државног огњишта, весталке су имале велике почести, али су их, ако погреше, чекале строге казне. Уколико би се ватра у храму угасила, весталка је кажњавана бичевањем, а ако би прекршиле завет девичанства биле би живе закопане (Beard, North, Price, 1998, стр. 51; Срејовић и Цермановић, 1992, стр. 87-88). Римски Сол, *Sol Indiges*, био је ниже божанство и поштован је заједно са Луном, догињом месеца. Култ Сола је у Рим донео сабињански краљ Тит Тације (Срејовић и Цермановић, 1992, стр. 390; Hijmans, 1996, стр. 118). У периоду позног Царства, под утицајем соларних религија са истока, започело је поштовање култа *Sol Invictusa*, који Аурелијан 274. уздиже у ранг државног, империјалног култа (Beard & al., 1998, стр. 259; Hijmans, 1996, стр. 119). У синкретистичким култовима касне антике *Sol Invictus* изједначава се са интелигенцијом света, поприма особине свих богова, док соларане теологије иду у правцу рационалне филозофије, па у текстовима Јулијана Апостате и Прокла соларне хијерофаније уступају своје место идејама, десакрализујући соларни култ (Елијаде, 2003, стр. 176). Поштовање Непобедивог сунца наставиће се и након Миланског едикта, а верује се да је култ био озбиљан ривал хришћанству (Hijmans, 1996, стр. 126).

Временом је симболично значење ватре и светла пренесено на различите типове опреме за осветљење, који постају обавезни део ритуалне опреме.⁸ Тако Апулејев Луције у *Метаморфозама*, објашњавајући прорицање уз помоћ светиљке, каже:

„Није никакво чудо ако овај пламен, ма како скроман и незнатан био, иако је створен од људске руке, ипак задржава успомену на ону другу ватру, на много већи, небески пламен, као на оца од кога води порекло“ (Apulej, 1954, стр. 43-44).

Употреба уљаних светиљки датира из палеолита, али се не може са сигурношћу утврдити када је човек почео да користи удубљења у камену или љуштуру шкољке као импровизовану

⁸ У римској и грчкој фунерарној уметности приказују се буктиње, лантерне, светиљке, које означавају светло на покојничком путу или су приказане као елемент погредног ритуала (Црнобрња, 2006, стр. 31, 35; Црнобрња и Племић, 2013, стр. 92-97). О преношењу светлосног симболизам на различите типове опреме за освећење у хришћанству сведоче материјални докази, писани извори и сачуване визуелне представе. Већ Егерија помиње незамислив број „свећа и свећа за кандила и лампи“ које се употребљавају у цркви Св. Гроба у IV веку (Егерија, 2002, стр. 54).

Сл. 3 Римски бог Сол (II в. пре. н. е. STAATLICHE ANTIKENSAMMLUNGEN, Минхен; фотографија у јавној употреби); ROMAN GOD SOL (2ND CENTURY AD, STAATLICHE ANTIKENSAMMLUNGEN, MUNICH)

лампу. Светиљка, лампа, жижак, уљаница и луцерна називи су који се користе за посуде различитих облика и димензија, израђене од камена, шкољки, глине, метала или стакла које су коришћене за осветљење. Лампе су пуњене течним горивом, обично биљним уљем или животињским мастима у које је утапан фитиљ од биљних влакана, на чијем слободном крају гори пламен (Крунић, 2011, стр. 17-18). Прво откриће лампе везује се за пећину *la Mouthe* у Дордоњи, а у питању је предмет израђен од облутка (Beaune, 2003, стр. 13). Након тога уследила су бројна открића палеолитских протолампи, од којих је најинтересантнија светиљка из пећине Ласко, *Le brûloir de Lascaux*, од ружичастог пешчара изузетно чисте структуре, изведена у облику овалне зделе са дршком, налик патери. Предмет је израђен веома пажљиво, а његова естетика базирана на прецизној геометрији, симетрији и добром пропорционисању делова. Дршка је украшена урезима у облику латиничног слова В (*chevron*), какви се налазе и на зидовима пећине (Glory, 1961, стр. 177-178). Лампа се датује у период око

15 000 година п. н. е. и припада групи пажљиво изведених и декорисаних предмета од пешчара, чији детаљи израде, малобројност у односу на укупан број палеолитских лампи и контекст налаза, везан за пећинско сликарство или огњишта/олтаре сведоче о ексклузивности објеката, као и старости култне употребе светиљки (Beaune, 1987, стр. 576; Chrzanovski, 2013, стр. 56).

Сл. 4. Протолампа из пећине Ласко, Le brûloir de Lascaux (15 000. г. п. н. е. Musée National de Préhistoire, Les Eyzies-de-Tayac; фотографија у јавној употреби); Protolamp from Lascaux cave (15 000. BC; National Prehistory Museum in Les Eyzies-de-Tayac)

Након епохе Магдаленијана наступио је прекид у производњи светиљки, судећи по данашњем степену истражености. Око 4000. године п. н. е. долази до поновног открића у Месопотамији, где је употреба лампе повезана са употребом маслиновог уља. У Уру је пронађена лампа направљена од шкољке, украшена геометријским орнаментима од седефа и лапис лазулија. Облик шкољке послужио је као инспирација за производњу најранијих глинених светиљки, а потом и металних (Chrzanovski, 2013, стр. 58-60). Лампе се у Месопотамији појављују у фунерарном и сакралном контексту (Косидовски, 1992, стр. 78). Као атрибут Нускуа, бога светла и ватре, појављује се светиљка, а бројне су представе у којима светиљка потпуно замењује бога и постаје објекат пред којим се верник моли. На неким представама светиљка се појављује као медијатор између болесника и свештеника који врши исцељење, што наговештава дугу медитеранску праксу исцељења помоћу маслиновог уља које је горело у лампама на светим местима (Vikan, 1984, 12; Hageneuer, 2007, стр. 2).

Значај светиљке у култној пракси фараонског Египта посведочен је писаним изворима, али недостају идентификовани налази лампи (Robins, 1939, стр. 184-185; Chrzanovski, 2015, стр. 14). Претпоставља се, стога, да су Египћани користили отворене лампе са

плутајућим фитиљем, чији су облици по правилу слични другим типовима здела и тешко се препознају, због непостојања горионика, нити трагова горења. То су могле бити керамичке посуде, али и посуде од камена, уобичајене у египатској култури. Луминозна својства алабастера погодовала су изради светиљки, што добро илуструје (претпостављена) трострука лампа изрезбарена од једног комада алабастера, нађена у гробници Тутанкамона, која представља биљку лотоса како израста из језерцета. На крају сваке дршке је цвет и листови који су приказани као да плутају. У чашицама цвета налазило се уље у које је утапан плутајући фитиљ (Robins, 1939, стр. 186). Концепт лампе, начин на који се из централног стуба гранају олистале стабљике завршене цветовима, асоцира на опис храмовне меноре.⁹ Паљење лампе у египатском храму означавало је почетак церемонијалног дана. Био је то начин да свештеник обасја пут, док открива лица богова, у тренутку кад сунце прелази хоризонт (Zografou, 2010, стр. 278). Упаљене лампе краљеви су приносили боговима на дар, а понекад је у пламен бацана храна, воће и цвеће, као жртва боговима, како је приказано на сликама из Акхенатонског времена у долини Амарне (Косидовски, 1992, стр. 97; Murray, 2004, стр. 88). Светиљке су коришћене у фунерарном контексту, а како сведоче магијски папируси служиле су и за прорицање и бацање клетви. Поред употребе у великим светилиштима и мањим храмовима, присутне су и у кућним светилиштима и олтарима. Биле су и обавезни репертоар током процесија посвећених дожанствима, пре свих Изиди и Серапису, о чему сведочи богата иконографија египатских богова на лампама из римског периода (Zografou, 2010, стр. 278-279). Важно место светиљке у културним радњама одржало се и након појаве хришћанства, о чему сведочи брига за осветљење манастирских цркава. Важност лампи у култној пракси хришћанског и предхришћанског Египта сматра се разлогом због кога Климент Александријски приписује Египћанима изум светиљке (Clement of Alexandria, стр. 1, 16, 74, 2).

Грци су употребљавали светиљке још у микенском периоду, но током мрачног доба светиљке су заборављене, изгубљене попут писма и других цивилизацијских достигнућа. Реинвенција се догодила почетком VII века п. н. е. када су Грци посредством Феничана преузели модификоване типове месопотамских лампи.

⁹ Преузето са: <http://www.touregypt.net/museum/tut128.html> приступљено 04.03.2018.

Сл. 5 ЛАМПА ОД АЛАБАСТЕРА ИЗ ТУТАНКАМОНОВЕ ГРОБНИЦЕ (1336–1327. г. п. н. е. MUSÉE DU CAIRE, КАИРО; ФОТОГРАФИЈА У ЈАВНОЈ УПОТРЕБИ); LAMP CARVED FROM ALABASTER FROM THE BURIAL CHAMBER OF THE TOMB OF TUTANKHAMUN (1336–1327. BC; MUSEUM OF CAIRO)

Светиљка је утилитарни предмет, неопходан за свакодневно функционисање, али и саставни део култних радњи (Moullou, 2011, стр. 55; Moullou, 2015, стр. 200–211). У грчком свету лампе су један од најчешћих вотивних дарова. Везују се за олтаре где, као и у Египту, могу преузети улогу жртвеника или посредовати у прорицању. Лампа је називана малим сунцем, па се сматрало да попут небеског сунца, Зевсовог свевидећег ока, може видети и најинтимније догађаје иза затворених врата, када се везује за Афродиту (Zografou, 2010, стр. 283; Црнобрња, 2006, стр. 37). О култној улози светиљке, као ознаке дожанског присуства, сведочи Паусанија (Опис Хеладе, I, 26, 1–7), описујући златну лампу, која је увек горела у храму Атене Полијас. Светиљку је израдио вајар Калимах и морала је да се пуни само једном годишње.

На грчком истоку у доба хеленизма догодио се значајан искорак у производњи керамичких светиљки, са појавом лампи произведених у калупу. Појава калупа омогућила је масовну продукцију светиљки и знатно нижу цену производње, а особито значајан допринос остварен је на плану декорације, будући да се један декоративни образац уз помоћ матрице могао преносити на већи број лампи. Ова новина поклопила се са тренутком када су преко грчких колонија у јужној Италији, Римљани почели са организованом производњом маслиновог уља и усвојили уљане лампе као доминантан начин осветљења. У Италији ће се током I

века п. н. е. појавити тип светиљке са равним диском, веома погодним за декорацију. Римске светиљке са диском, на коме се налази рељефна представа тзв. *bildlampen*, уздићи ће лампе до предмета уметничке продукције. Употреба светиљки убрзо ће широм Царства постати израз римског начина живота, а мотиви на диску преузети из монументалне уметности, глиптике, нумизматике послужили су као одличан пропагандни медијум. Слично новцу, светиљке су захваљујући масовној производњи и релативно ниској цени транспорта, преносиле религиозне и империјалне идеје у најудаљеније делове Царства (Bussiere & Lindros Wohl, 2017, стр. 62-71; da Costa, 2012, стр. 168; Ellison, 2015, стр. 4; Крунић, 2011, стр. 15, 31; Perko, 2013, стр. 10-13). Уљане светиљке биле су у римској цивилизацији, као и код Грка, утилитарни предмети, али и важан елемент култних радњи. Као вотивни дар поклањане су храмовима, где су свакодневне коришћене у култној пракси, а посебно интензивно било је осветљење током фестивала и процесија у славу богова. Лампе су чест гробни прилог, јер је требало да покојнику обезбеде светло на другом свету. Светиљке и бакље саставни су део римских фунерарних ритуала, симболишу покојников пут ка *lux perpetua*. Лампа је била уобичајени поклон који су римски грађани размењивали током празника. Коришћене су и у домаћем култу. Археолошки докази потврђују везу светиљки и игара у амфитеатру (Црнобрња, 2006, стр. 17-38; Крунић, 2011, стр. 10-15). Пребогат репертоар мотива на римским светиљкама повезан је са широким дијапазоном употребе предмета, као и са комплексном симболиком. Зато су веома чести соларни мотиви, попут круга или розете, као и представе бога Сола. На светиљкама се приказују различите митолошке сцене, портрети богова и богиња, гладијатори у борби, еротске сцене, биљни, геометријски и зооморфни мотиви (Црнобрња, 2006, стр. 51-66; Крунић, 2011, стр. 355-381). Мада је готово немогуће са сигурношћу одредити када је светиљка коришћена искључиво за осветљење, а кад је предмет култних радњи, верује се да су примерци са више горионика, квалитетније израде и богате декорације коришћени у сакралним и репрезентативним објектима. Такође, у новијој литератури се одбацује став према коме декорација није била од важности, нити у директној вези са функцијом светиљке. Декоративни репертоар није морао бити пресудан код избора светиљке у свакодневној употреби, али кад су у питању култни предмети, свакако се водило рачуна о избору мотива. У кућним светилиштима, лампе постају израз приватне

побожности и средство креирања религиозног идентитета, а њихово светло симбол невидљивог присуства бога (da Costa, 2012, стр. 169; Ellison, 2015, стр. 5-6). У периоду касне антике на пространој територији Римског царства израђиване су светиљке са мотивима из хришћанског, јеврејског и паганског контекста. Религиозни синкретизам раздобља нашао је пун израз на лако преносивим предметима који су коришћени у јавном и приватном култу.

Сл. 6, Сл. 7 Римска лампа из Виминачијума (IVв. Инв. 03/2031; Народни музеј у Пожаревцу; АУТОР ФОТОГРАФИЈЕ ДРАГАНА СПАСИЋ-ЂУРИЋ); ROMAN OIL LAMP FROM VIMINACIUM (4TH CENTURY AD, INV. 03/2031; NATIONAL MUSEUM IN POŽAREVAC)

У паганској религиозној традицији Медитерана, светлост и ватра имале су од најранијих времена важну улогу. Светлост је у различитим цивилизацијама поштована као испољавање божанског принципа, еманација бога и знак епифаније. Ватра огњишта/олтара и пламен светиљке схватани су као материјализација светлосног симболизма, те су због тога постали обавезан сегмент култних радњи. Лампе су биле компактна светилишта, посуде са уљем, пламени олтари и кадионице у једном (Zografou, 2010, стр. 285). Паганске основе симболике светла, ватре и светиљке снажно су утицале на аврамовске монотеистичке религије, јудаизам, хришћанство и ислам. Значај светла истакнут је у првим редовима књиге Постања (1 Мој 1, 3-5), као и бројним поменима светла и ватре у Старом завету које се односе на божанско присуство (Sardi & Moutsianos, 2013, стр. 2). У Новом завету Христ је светлост света (Јн 8, 12), а у текстовима ранохришћан-

ских писаца називан је Истинитим Сунцем (Cyprian, *Treatise*, IV, 35) или Сунцем Правде (Clement, *Exhortation* XI). Светлосна теологија непосредно је утицала на иконографију сцене Преображења (Мт 17, 1-8), најпознатију Христову епифанију. Значај светла у исламу најбоље илуструје Сура светлости *Surat an-Nur* (Куран 24, 36-37), у којој се Алах идентификује са светлошћу и светиљком у ниши (Cruikshank-Dodd, 2013, стр. 499). Према Старом завету, једна од заповести које је Бог дао Мојсију односила се на конструисања меноре (2 Мој 25:31-40), седмокраког постоља за лампе, које је стајало у Шатору од завета, доцније у јерусалимском Храму. Пажња која је посвећена светлу и светиљкама у конструисању сакралног простора Светиње над светињама одредила је место светла у синагогама, црквама и џамијама. Поштовање Божије заповести (2 Мој 27, 20-21) присутно је до данас, кроз увек упаљено кандило пред олтаром у хришћанским црквама, *ner tamid* вечно светло синагоге и бројне стаклене лампе/*qindil* у џамијама, на којима је често исписана Сура светлости. Светло у храму данас симболизује јединог бога, но у основи комплексне монотеистичке религије светлости налази се паганско медитеранско наслеђе.

Сл. 8 МЕНОРА, СПОЛИЈЕ ИЗ СОЛОМОНОВОГ ХРАМА (ИВ. ТИТОВ СЛАВОЛУК, РИМ; ФОТОГРАФИЈА У ЈАВНОЈ УПОТРЕБИ); MENORAH, SPOILS FROM SOLOMON TEMPLE (1ST CENTURY BC; ARCH OF TITUS, ROME)

ЛИТЕРАТУРА Егерија. (2002). *Пушовања њо Свейој земљи*. Београд: Рашка школа.

Елијаде, М. (2003). *Свейо и њрофано*. Сремски Карловци: Издавачка књи-
жарница Зорана Стојановића.

- Завгородний, Ю. Ю. (2011). Огонь, свет и сакральное пространство в письменности домонгольской Руси. У: А. М. Лидов (ур.), *Оіонь и свей в сакральном ірсітрансіве. Майєриалы міжнародноіо симіозіума* (134-139). Москва: Индрик.
- Иванов, В. В. (2013). Огонь, Солнце и Свет в языках и культурах древней и средневековой Евразии . У: А. М. Лидов (ур.), *Иероіоіио оіня и свейа в кулїуре визанїійскоіо мира* (20-36). Москва: Феория.
- Косидовски, З. (1992). *Кад је сунце дило дої*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Крунић, С. (2011). *Анїичке свейиљке из Музеја града Београда*. Београд: Музеј града Београда.
- Лома, А. (2008). Вулканологија и митологија. *Кодови словенских кулїура (Вайра)*, 10, 262-299.
- Паусанија. (1994). *Ойис Хеладe I*. Нови Сад: Матица српска.
- Срејовић, Д. и Цермановић, А. (1992). *Речник ірчке и римске мїшолоіија*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Франк-Каменецкий, И. Г. (1917). *Памятники египетской религии в фиванский период*. Москва: Товарищество "Скоропечатня А. А. Левенсон".
- Хоружий С. С. (2011). Свет Платинов и свет Фавора: мистика света в неоплатонизме и исихазме. У: А. М. Лидов (ур.), *Оіонь и свей в сакральном ірсітрансіве. Майєриалы міжнародноіо симіозіума* (29-36). Москва: Индрик.
- Црнобрња, А. (2006). *Кулїна намена римских жижака у Горњој Мезији*. Београд: Музеј града Београда.
- Црнобрња, А. и Племић, Б. (2013). Жишци у обредима култа подунавских коњаника. У: С. Крунић (ур.), *Акїа са сїручної скуїа. Анїичке свейиљке. Хронолоіија, шїиолоіија и орнаментїика* (89-100). Београд: Музеј града Београда.
- Apulej. (1954). *Zlatni magarac*. Beograd: Novo pokolenje.
- Assmann, J. (2008). *Of God and Gods: Egypt, Israel, and the Rise of Monotheism*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Beard, M., North, J., Price S. (1998). *Religions of Rome: Volume 1, A History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beaune de, S. A. (1987). Palaeolithic Lamps and Their Specialization: A Hypothesis. *Current Anthropology*, 28 (4), 569-577. Преузето са: <http://links.jstor.org/sici?sici=0011-3204%28198708%2F10%2928%3A4%3C569%3A%3E2.0.CO%3B2-W>

- Beaune de, S. A. (2003). De la domestication du feu aux premières lampes. In L. Chrzanovski (Ed.), *Nouveautés lychnologiques / Lychnological News* (13-20). Nyon: Lychnoservices.
- Bille, M. & Sørensen, T. F. (2007). An Anthropology of Luminosity: The Agency of Light. *Journal of Material Culture*, 12 (3), 263-284. Преузето са: <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1359183507081894>
- Bussiere, J. & Lindros, Wohl, B. (2017). *Ancient Lamps in the J. Paul Getty Museum*. Los Angeles: Getty Publications.
- Chrzanovski, L. (2013). *Lumen est omen. Arta, istoria și spiritualitatea iluminatului artificial*. Cluj, Napoca: Ediutra Argonaut.
- Chrzanovski, L. (2015). *Ex Oriente lux. Petite histoire des lampes à huile des Phéniciens à l'Islam, à travers les chefs-d'œuvre d'Égypte et du Proche-Orient de la Collection Bouvier*. Sibiu, Genève: Armanis.
- Clement of Alexandria, Exhortation to the Heathen. Преузето са: <http://www.earlychristianwritings.com/text/clement-exhortation.html>
- Clement of Alexandria, Stromata. Преузето са: <http://www.newadvent.org/fathers/0210.htm>
- Constantinidou, S. (2010). The Light Imagery of Divine Manifestation in Homer. In: M. Christopoulos, E. D. Karakantza, O. Levaniouk (Eds.), *Light and Darkness in Ancient Greek Myth and Religion. Greek Studies: Interdisciplinary Approaches* (91-109). Lanham, MD: Lexington Books.
- Cruikshank-Dodd, E. (2013). Light I. Lamp in the Niche. In: H. E. Roberts (Ed.), *Encyclopedia of Comparative Iconography: Themes Depicted in Works of Art* (499-503). Chicago, London: Routledge.
- Cyprian of Carthage, Treatises. Преузето са: <http://www.newadvent.org/fathers/050704.htm>
- Da Costa, K. (2012). Shining a light on shifting frontiers: cultural uses of ceramic lamps during late antiquity. In: D. Brakke, D. Deliyannis, E. Watts (Eds.), *Shifting cultural frontiers in late antiquity* (167-180). Farnham: Ashgate.
- Ellison, M. D. (2015). *"The Eye in Darkness": Late Antique Oil Lamps in Daily Life and Domestic Religion*. Рукопис у припреми за штампу.
- Forbes, R. J. (1966). *Studies in Ancient Technology VI*. Leiden: Brill.
- Glory, A. A. (1961). Le brûloir de Lascaux. *Gallia Préhistoire*, 4, 174-183.
- Gowlett, J. A. J. (2016). The discovery of fire by humans: a long and convoluted process. *Philosophical Transactions of The Royal Society B*, 371: 20150164. Преузето са: <http://dx.doi.org/10.1098/rstb.2015.0164>
- Hijmans, S. E. (1996). The Sun which Did not Rise in the East. The Cult of Sol Invictus in the Light of Non-Literary Evidence, *BABESCH*, 71, 115-150.

- Hoffmeier, J. K. (2015). *Akhenaten and the Origins of Monotheism*. Oxford: Oxford University Press.
- Kramer, S. N. (1963). *The Sumerians: Their History, Culture, and Character*. Chicago: University of Chicago Press.
- Murray, M. A. (2004). *The Splendor That Was Egypt*. New York: Dover Publications.
- Moullou, D. (2011). Lighting the fire and illumination in Antiquity. In: I. Motsianos, E. Bintsi (Eds.), *Light on light: An illuminating story* (45–57). Thessaloniki: Museum of Byzantine Culture.
- Moullou, D. (2015). Lighting night-time activities in antiquity. In: M. E. Micheli, A. Santucci (Eds.), *Lumina Convegno Internazionale di Studi Urbino 5-7 giugno 2013* (199–212). Pisa: Edizioni ETS.
- Nagy G. & Valvanis P. D. (1993). The Sun in Greek art and culture. In: M. Singh (Ed.), *Sun In Myth and Art*. London: Thames and Hudson.
- Perko, V. (2013). The Hidden Power of small Image: Oil Lamps, an Instrument of Romanisation?. У: С. Крунић (ур.). *Акџа са стџручној скуџа. Анџицке свеџџиљке. Хронолоџиџа, џиџолоџиџа и орнаменџиџа* (9–16). Београд: Музеџ града Београда.
- Robins, F. W. (1939). The Lamps of Ancient Egypt. *The Journal of Egyptian Archaeology*, 25 (2), 184–187.
- Sardi, M. & Motsianos, I. (2017). Lighting in Muslim and Christian Religious Buildings: A Comparative Study. In: C. Papadopoulos, H. Moyer (Eds.), *The Oxford Handbook of Light in Archaeology* (1–30). Oxford: Oxford University Press. doi:10.1093/oxfordhb/9780198788218.013.14
- Seaford, R. (2010). Mystic Light and Near-Death Experience. In: M. Christopoulos, E. D. Karakantza, O. Levaniouk (Eds.), *Light and Darkness in Ancient Greek Myth and Religion. Greek Studies: Interdisciplinary Approaches* (201–206). Lanham, MD: Lexington Books
- Hageneuer, S. (2007). Nusku. In: C. Uehlinger & al. (Eds.). *Iconography of Deities and Demons in the Ancient Near East* [electronic pre-publication] Zurich: University of Zurich.
- Vikan, G. (1984). Art, Medicine, and Magic in Early Byzantium. *Symposium on Byzantine Medicine 1983. Dumbarton Oaks Papers*, 38, 65–86.
- Zografou, A. (2010). Magic Lamps, Luminous Dreams: Lamps in PGM Recipes. In: M. Christopoulos, E. D. Karakantza, O. Levaniouk (Eds.), *Light and Darkness in Ancient Greek Myth and Religion. Greek Studies: Interdisciplinary Approaches* (260–294). Lanham, MD: Lexington Books.

DANIJELA T. TEŠIĆ-RADOVANVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA WITH TEMPORARY HEAD-OFFICE
IN KOSOVSKA MITROVICA, FACULTY OF PHILOSOPHY

SUMMARY

LAMP AS A SYMBOL IN THEOLOGY AND ICONOLOGY OF LIGHT IN THE
MEDITERRANEAN

Light and fire have been a part of the religious experience since the dawn of civilization, its cultic use can be traced back to as early as the Paleolithic. Seen as divine emanations, light and fire were experienced as a symbol of the divine presence. This symbolism can be observed across the Mediterranean and the Near East, from Sumerian civilization and Egypt, through Greco-Roman world until monotheistic Abrahamic religions. The cultic use of oil lamps is one of the principal means of expressing the light symbolism. These lamps were sources of light in everyday life, but also a complex cultic device, based on their function as a light provider. Being small and portable, lamps were used as compact sanctuaries, censers, altars, oil vessels, and containers of light, all in one. Due to the belief that the flame contained a gleam of astral and divine lighting, lamps had a prominent role in public and personal piety. In The Roman and late antique period, lamp makers developed various decoration schemes, based on monumental art, with religious, mythological, and everyday scenes and motifs. Lamps became objects used for creating religious identities and instruments of romanisation, and christianisation later on.

The primeval symbolism of lighting and a lamp as the embodiment of the divine presence can still be observed in Jewish synagogues through sanctuary lamps / *ner tamid*, that is, through altar lamps / *kandilo* in the Christian churches and numerous lamps / *qindil* and lighting devices in the Muslim mosque.

KEYWORDS: light; fire; solar cult; epiphany; lamp; iconology.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).